

Diminished Criminal Responsibility Due to Mental Disorders Short of Insanity: An Imami-Ḥanafī Jurisprudential Study with Reference to Positive Law

Sayyed Abdulbasir Hosseini¹ , Abbas Sheikholeslami² ,
Muhammad Bagher Gerayeli³

1. PhD Graduate in Criminal Law and Criminology, Department of Law and Islamic Sciences, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran. Email: abhhosseini64@gmail.com

2. *Corresponding Author*, Associate Professor, Department of Law, Faculty of Law, Political Science and Foreign Languages, Islamic Azad University, Mashhad Branch, Mashhad, Iran. Email: abbassheikholeslami@iau.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: grayeli@razavi.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received

22 January 2024

Received in revised form

21 February 2024

Accepted

06 April 2024

Available online

22 June 2026

Keywords:

diminished criminal
responsibility,
Imami jurisprudence,
Ḥanafī jurisprudence,
cognition,
insanity,
mental disorders

ABSTRACT

“Diminished criminal responsibility,” a doctrine rooted principally in Western and common-law systems, refers to a reduction in criminal responsibility where one of the constitutive elements of criminal capacity, namely cognition or volition, is impaired but not entirely extinguished. The doctrine is not confined to a particular offense. Yet because fixed ḥadd punishments, qisās, and textually prescribed discretionary punishments are generally resistant to modification or suspension, the most difficult questions arise in relation to those categories. The factors capable of impairing criminal capacity are numerous; this study focuses specifically on mental disorders that fall short of insanity. Using a descriptive-analytical and comparative method and drawing on library sources, the article examines diminished responsibility from the perspectives of Imami and Ḥanafī jurisprudence while also considering criminological research and positive law. The findings indicate that, despite the absence of a comprehensive and explicit doctrine in Islamic jurisprudence and in the legislation of many jurisdictions, strong and reassuring support for diminished responsibility can be derived from the principal sources of Islamic law, namely the Qur’ān, the Sunnah, and reason.

Cite this article: Hosseini, S. A., Sheikholeslami, A., & Gerayeli, M. B. (2026). Diminished criminal responsibility due to mental disorders short of insanity: An Imami-Ḥanafī jurisprudential study with reference to positive law. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(1), 3-28. <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17939.1912>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17939.1912>

Introduction

Human responsibility for conduct and its consequences presupposes both cognition and freedom of choice. When either condition is absent or impaired, the foundation of responsibility is correspondingly affected. The traditional binary model common to classical Islamic jurisprudence and criminal law treats a person as either fully responsible, where all elements of criminal capacity are present, or entirely exempt, where one of those elements has wholly disappeared. Modern criminal-law theory has increasingly questioned this all-or-nothing approach and has recognized intermediate conditions in which an offender's capacity is substantially impaired without being eliminated.

The principal challenge in Islamic legal systems is whether such an intermediate category can be reconciled with the rules of the Shari'a, particularly in legal systems grounded in Imamī or Ḥanafī jurisprudence and in offenses carrying ḥudūd, qiṣās, or textually prescribed ta'zīr. The central question is therefore whether an offender suffering from a demonstrable mental disorder that does not meet the legal definition of insanity may receive reduced criminal responsibility, comparable in structure to the differentiated treatment contemplated for some mature but insufficiently discerning juveniles under Article 91 of Iran's 2013 Islamic Penal Code.

Methodology

The research employs a descriptive-analytical and comparative method. It undertakes linguistic, jurisprudential, and rational analysis of concepts central to criminal responsibility, including will, choice, cognition, fault, insanity, and mental disorder. Primary Islamic texts, authoritative juristic writings, relevant legislation, criminological research, and empirical scholarship were examined through library-based research. The analysis compares Imamī and Ḥanafī positions and evaluates them in light of contemporary understandings of mental impairment.

Literature Review

Diminished criminal responsibility arising from mental disorders short of insanity is a comparatively new and underdeveloped subject when treated independently from the recognized grounds excluding criminal responsibility. It has not acquired a clear and autonomous position in the criminal law of many jurisdictions, including several Muslim-majority states. Existing scholarship has generally addressed adjacent subjects such as minority, incomplete maturity, intellectual disability, or the psychology of criminal responsibility. The present study draws in particular on research concerning maturity and criminal responsibility, comparative studies of intellectual disability, and Stephen J. Morse's work on diminished rationality and

responsibility, but differs by reconstructing a jurisprudential basis for the doctrine within Imamī and Ḥanafī law.

Findings

The dominant position among Imamī and Ḥanafī jurists remains binary: mental disturbance either reaches the threshold of insanity and removes responsibility, or falls below that threshold and leaves full responsibility intact. Nevertheless, less prominent opinions and a number of juristic doctrines support differentiated responsibility where cognition or volition has been significantly weakened.

The study further finds that mental disorder is not the only possible source of diminished responsibility. Incomplete coercion or necessity, excessive self-defense, provocation, and comparable circumstances may also impair perception or freedom of choice without eliminating them. The analysis therefore supports recognizing a broader category of “factors diminishing criminal responsibility,” distinct from factors that completely exclude it. Such a category should be legislatively defined, with precise conditions and evidentiary safeguards.

Discussion

The legal inquiry must focus on functional impairment rather than diagnostic labels alone. A disorder should affect responsibility only where it is medically ascertainable, substantially impairs the accused’s ability to understand the nature or wrongfulness of the conduct or to control behavior, and has a meaningful causal connection with the offense. This approach protects the authority of revealed rules while avoiding the injustice of treating materially unequal mental conditions as legally identical.

The Qur’ānic emphasis on capacity, the Prophetic treatment of persons lacking discernment, and rational principles linking liability to meaningful choice collectively support proportionality between culpability and punishment. The doctrine does not require treating every psychiatric diagnosis as mitigating; rather, it requires a carefully supervised intermediate response when the conditions of responsibility remain present only in a materially reduced form.

Conclusion

The principal research question should be answered affirmatively. Islamic legal sources provide adequate grounds for acknowledging diminished criminal responsibility in cases of mental disorder short of insanity. The doctrine should apply where the disorder is reliably established, substantially impairs the offender’s understanding of the act or its wrongfulness, or significantly weakens behavioral control, and materially contributes to the commission of the offense. A statutory chapter on factors diminishing

criminal responsibility would permit courts to distinguish full capacity, diminished capacity, and complete incapacity in a principled manner while preserving the special requirements governing ḥudūd, qiṣās, and ta'zīr.

Declarations

Author Contributions: Data collection, analysis, and drafting were carried out by Sayyed Abdulbasir Hosseini. Abbas Sheikholeslami evaluated the manuscript, addressed scholarly deficiencies, and contributed to the research design.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

مسئولیت کیفری نقصان یافته در اثر اختلالات روانی نزدیک به جنون از منظر فقه امامیه و حنفیه با نگاهی به حقوق عرفی

سید عبدالبصیر حسینی^۱، عباس شیخ الاسلامی^۲، محمدباقر گرایلی^۳

۱. دانش‌آموخته دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، گروه حقوق و علوم اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران. رایانامه: abhhosseini64@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: ac.ir.abbassheikholeslami@iau
۳. استادیار، گروه حقوق، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: grayeli@razavi.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: مسئولیت کیفری نقصان یافته، فقه امامیه، فقه حنفی، ادراک، جنون، اختلالات روانی	اصطلاح «مسئولیت کیفری نقصان یافته» که ریشه در حقوق غربی و کامن لا دارد، عبارت است از کاهش مسئولیت کیفری در همه مواردی که یکی از ارکان اهلیت کیفری، یعنی ادراک و اختیار، دچار اختلال و نه کاملاً سلب شود. قلمرو این نوع مسئولیت از منظر این پژوهش اختصاص به جرم خاصی ندارد، اما با توجه به تغییر و تعطیل ناپذیری مجازات‌های حدی، قصاص و تعزیرات منصوص شرعی عمده بحث‌ها در این نوشتار مربوط به این دسته از جرائم می‌شود. عوامل اختلال در ارکان مسئولیت کیفری متعدد است، اما در این پژوهش، تنها اختلالات روانی کمتر از جنون مورد بررسی قرار گرفته است. پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، مسئولیت کیفری نقصان یافته در اثر اختلالات روانی را به صورت تطبیقی از دیدگاه فقه امامیه و حنفی و با نگاهی به داده‌های علوم جرم‌شناختی و حقوق عرفی مورد بررسی قرار داده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد، به رغم فقدان یک دیدگاه جامع و روشن در رابطه با نقصان مسئولیت کیفری در فقه اسلامی و البته حقوق موضوعه غالب کشورهای جهان، ادله محکم و اطمینان‌آوری در منابع اصلی شریعت اسلامی، یعنی کتاب، سنت و عقل در تأیید این نوع مسئولیت کیفری وجود دارد.

استناد: حسینی، سید عبدالبصیر؛ شیخ الاسلامی، عباس؛ و گرایلی، محمدباقر. (۱۴۰۵). «مسئولیت کیفری نقصان یافته در اثر اختلالات روانی نزدیک به جنون از منظر فقه امامیه و حنفیه با نگاهی به حقوق عرفی». مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2024.17939.1912.۲۸۳.۱۱۲۰>

مقدمه

مسئولیت انسان در قبال عملکرد خویش و آثار آن، منوط به برخورداری از ادراک و آزادی اراده است و در صورت فقدان یا اختلال هریک از این شرایط، این مسئولیت دچار اختلال می‌شود. طبق دیدگاه رایج سنتی در فقه اسلامی و حقوق جزا، شخص اگر تمامی شرایط را دارا بود، مسئولیت تام و کامل دارد و اگر یکی از این شرایط به‌طور کامل از بین رفت، مسئولیت کیفری به‌کلی سلب می‌شود. اما این نوع نگرش به این مسئله مهم و حیاتی در حقوق جزا چندی است که در دنیا تغییر کرده و جوانب دیگری از حقوق کیفری نیز مورد توجه حقوق‌دانان و بعضی از نظام‌های حقوقی قرار گرفته است.

واقعیت این است که عوارض و ناهنجاری‌های جسمی و روانی انسان و همچنین احوال و شرایطی که تسلط او بر افکار و رفتار خویش و به‌تبع آن، مسئولیت کیفری‌اش را تحت تأثیر قرار می‌دهد، دارای مراتب و حالات مختلف است و نمی‌توان همه حالت‌ها یا نارسایی‌ها و بیماری‌های انسان را در دو نقطه صفر و صد یا هیچ و همه خلاصه کرد. در نتیجه، بسیاری بر این عقیده‌اند که مسئولیت کیفری نیز به‌تبع این حالات، باید دارای مراتب و درجات مختلف باشد. عقل و جنون (مانند سایر حالات روانی انسان) دارای مراتب تشکیکی بوده و در مواردی، یک شخص نه عاقل است و نه مجنون به‌معنای مصطلح آن. در چنین مواردی، بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا برحسب حالات شخص، برای او مسئولیت کیفری نسبی در نظر گرفته و در موارد اختلال جزئی (و نه فقدان) یکی از شروط مسئولیت کیفری از جمله عقل، مراتب ضعیف‌تری از مسئولیت کیفری که به آن «مسئولیت کیفری نقصان‌یافته» یا «کاهش‌یافته» گفته می‌شود را وارد قوانین و ادبیات حقوقی خویش کرده‌اند.

مسئله مسئولیت کیفری نقصان‌یافته اساساً بحث جدیدی در حوزه حقوق کیفری است که در اروپا و به‌خصوص انگلستان از نیمه قرن بیستم به بعد مطرح شده و به‌عنوان یکی از صورت‌های تخفیف و تبدیل مجازات، شناخته شده است. این مسئله هرچند به‌صورت جزئی و موردی به‌خصوص در باب سن مسئولیت کیفری، در فقه اسلامی نیز از ابتدا مطرح بوده است، اما به‌صورت مبنایی و فراگیر به‌عنوان یکی از مباحث اصلی مسئولیت کیفری، در فقه اسلامی بحثی کاملاً نو و کم‌سابقه است اگر نگوییم بی‌سابقه است و در حقوق بسیاری از کشورهای جهان و کشورهای اسلامی مانند جمهوری اسلامی ایران نیز تاکنون جایگاه مستقل و قابل‌توجهی در مباحث حقوق جزا نداشته است.

گذشته از چالش‌های حقوقی و اجرایی گریبان‌گیر این مسئله، چالش اصلی و عمده پیش روی آن در نظام‌های حقوقی اسلامی، انطباق با آن احکام شریعت اسلامی به‌خصوص فقه امامیه و حنفی به‌عنوان مذاهب فقهی رسمی و مبنای قانون‌گذاری در کشورهایی مانند جمهوری اسلامی ایران و افغانستان و بسیاری از کشورهای اسلامی دیگر در جرائم مستلزم حدود، قصاص و تعزیرات منصوص شرعی است. از این‌رو، پرسش اساسی که در اینجا مطرح می‌شود این است که آیا از منظر فقه شیعه و حنفی می‌توان در جرائم مذکور برای بیمار روانی که در تعریف جنون قرار نمی‌گیرد، مسئولیت کیفری کاهش‌یافته‌ای شبیه آنچه در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ایران برای نوجوانان بالغ غیررشد پشیمانی شده است، در نظر گرفت؟

پاسخ به پرسش فوق با توجه به اقتضائات تشکیکی بودن برخورداری انسان از ادراک و اختیار (عناصر اهلیت کیفری) از یک طرف و معین و ثابت بودن مجازات‌های مذکور در شریعت اسلامی و عدم امکان شخصی‌سازی این دسته از مجازات‌ها از طرف دیگر، ضرورتی انکارناپذیر داشته و مسئله اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد.

همان‌طور که از توضیحات فوق بر می‌آید، قلمرو این پژوهش صرفاً مربوط به مجازات‌های معین و ثابت شرعی، یعنی حدود، قصاص و تعزیرات منصوص شرعی می‌شود، اما تعزیرات غیرمنصوص، با توجه به اینکه هم اصل اجرا و هم کمیت و کیفیت آن به حاکم شرع واگذار شده و چالشی نسبت به مسئولیت کیفری نقصان یافته ایجاد نمی‌کند، در موضوع این پژوهش قرار نمی‌گیرد.

تعریف مسئولیت کیفری نقصان یافته

«مسئولیت» به لحاظ لغوی، واژه‌ای عربی و مصدر جعلی است از کلمه «مسئول» که اسم مفعول است از ماده «سأل» به معنای طلب مال یا طلب آگاهی و معرفت (حسینی زبیدی واسطی، ۱۴۱۴، ج. ۱۴، ص. ۳۲۷). مسئولیت در اصطلاح حقوقی «رابطه‌ای حقوقی است که ناشی از فعل یا ترک زیان‌آور باشد» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ج. ۵، ص. ۳۳۲۵). در مورد «مسئولیت کیفری» یا «مسئولیت جزائی» شاید بتوان گفت بهترین تعریف چه در اصطلاح شرعی و چه حقوق کیفری عبارت است از: «ملزم بودن شخصی که دارای اهلیت کیفری است، به تحمل تبعات جزایی رفتار مجرمانه خویش».

اصطلاح «مسئولیت کیفری نقصان یافته»^۱ که ریشه در حقوق غربی و به‌خصوص کامن لا دارد، به یک حالت ناهنجار ذهنی گفته می‌شود که به حد جنون نمی‌رسد، اما به‌عنوان یک دفاع خاص در جرم قتل عمد پذیرفته می‌شود (Oxford dictionary of law, 2003, p. 149). همان‌طور که از تعریف برمی‌آید، این دفاع در حقوق انگلستان و آمریکا اولاً فقط مربوط به اختلالات فکری و ذهنی کمتر از جنون می‌شود و ربطی به سایر عوارض اهلیت کیفری ندارد؛ ثانیاً فقط در جرم قتل عمد^۲ قابل طرح است و در صورت پذیرش، قتل عمد را به قتل غیرعمد^۳ تبدیل می‌کند. البته در حقوق آمریکا در غالب موارد، این دفاع فقط قتل عمد درجه یک را به درجه دو کاهش می‌دهد و در موارد کمی، آن را به قتل غیرعمد تبدیل می‌کند (Samaha, 2011, p. 190).

«مسئولیت کیفری نقصان یافته» در این پژوهش شامل همه مواردی است که یکی از ارکان اهلیت کیفری، یعنی ادراک و اختیار شخص مرتکب عمل مجرمانه، دچار اختلال شود و اختصاص به جرم خاصی نیز ندارد، هرچند تعزیرات غیرمنصوص به‌جهت اختیارات گسترده حاکم شرع در آن، در این پژوهش مورد بحث قرار نمی‌گیرد.

1. Diminished responsibility
2. Murder
3. Manslaughter

ملاک‌های جنون و اختلالات روانی کاهش‌دهنده مسئولیت کیفری

۱. ملاک جنون

برای شناخت اختلالات روانی مؤثر بر کاهش مسئولیت کیفری، لازم است ابتدا مفهوم «جنون»^۱ که مهم‌ترین عارضه عقل و ادراک بوده و به اتفاق فقهای اسلامی موجب اباحه عمل مجرمانه و نفی مسئولیت کیفری می‌شود و ملاک‌های تحقق آن از دیدگاه فقه اسلامی و حقوق جزا بررسی شود.

ملاک جنون از منظر فقه اسلامی، «زوال کامل عقل» یا «نقصان عقل به حدی است که عرف به آن مقدار عقل، اعتنایی نمی‌کند»؛ معمولاً فقها از این حالت تعبیر به «زوال عقل» یا «فساد عقل» می‌کنند (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج. ۵، ص. ۳۸۵؛ محسنی، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۷۲؛ عوده، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۵۳۴). نقطه مقابل جنون، «عقل» قرار دارد که از نظر فقهای اسلامی عبارت است از «توان درک حسن و قبح افعال» و همچنین «درک امور بدیهی و وجدانی»، اما اینکه حداقل میزان درک لازم برای اینکه شخص، عاقل محسوب شود چقدر است، به عرف واگذار شده است (محسنی، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۷۲؛ یاسین، ۱۴۲۲، ص. ۳۹).

نظام‌های حقوقی رومی-ژرمنی، ملاک جنون را «از بین رفتن ادراک یا توانایی کنترل رفتار» شخص می‌دانند (ر.ک. ماده ۱-۱۲۲ کد جزای فرانسه و ماده ۲۰ کد جزای آلمان). کشورهای اسلامی و عربی نیز غالباً مشابه آلمان و فرانسه، ملاک جنون را «فقدان ادراک یا اراده» معرفی کرده‌اند، چنان‌که ماده ۱۴۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ایران می‌گوید: «هرگاه مرتکب در زمان ارتکاب جرم دچار اختلال روانی بوده به‌نحوی که فاقد اراده یا قوه تمییز باشد مجنون محسوب می‌شود و مسئولیت کیفری ندارد» (همچنین ر.ک. م ۲۳۱ قانون عقوبات لبنان؛ م ۶۲ قانون عقوبات مصر؛ م ۸۹ کد جزای ۱۳۹۵ افغانستان).

در کامن لا، معمولاً سه معیار رایج برای تشخیص جنون مطرح و مورد استفاده است:

الف. ملاک مک‌ناتن:^۲ این تست که در سال ۱۸۴۳ در پرونده دنیل مک‌ناتن توسط سیستم قضایی انگلستان مطرح شد، می‌گوید در صورتی که متهم در هنگام ارتکاب جرم، به‌گونه‌ای دچار نقصان عقلی ناشی از بیماری ذهنی شود که ماهیت و کیفیت عمل ارتكابی (یعنی پیامدهای مجرمانه آن) و نیز جرم بودن آن (به لحاظ قانونی و اخلاقی) را درک نکند، مجنون و فاقد مسئولیت کیفری محسوب می‌شود. این معیار، رایج‌ترین معیار در نظام‌های قضایی تابع کامن لا است.

ب. تکانش مقاومت‌ناپذیر:^۳ این معیار، علاوه بر ملاک‌های مک‌ناتن، «تکانش‌های مقاومت‌ناپذیر» را نیز برای تشخیص جنون، کافی می‌داند؛ اگر متهم به‌علت بیماری ذهنی قادر به کنترل رفتار خویش نباشد، مجنون و فاقد مسئولیت کیفری محسوب می‌شود، حتی اگر ماهیت و نادرستی عمل خویش را بفهمد.

ج. ملاک کد جزای نمونه ایالات متحده آمریکا: طبق این معیار که تعداد اندکی از ایالات آمریکا از آن پیروی می‌کنند، متهم در صورتی می‌تواند از دفاع جنون استفاده کند که در هنگام ارتکاب جرم، به‌علت نقصان

1. Insanity

2. M'Naghten test

3. Irresistible Impulse

با بیماری ذهنی، «به نحو اساسی» توانایی «تشخیص» مجرمانه بودن عمل خویش یا انطباق رفتار خویش با اقتضائات قانون را نداشته باشد. تفاوت این معیار با دو مورد قبلی در دو چیز است: یکی اینکه طبق این ملاک، بیماری ذهن باید به نحو اساسی^۱ باشد؛ دوم اینکه توانایی «تشخیص»^۲ را لازم دانسته است که فراتر و بالاتر از صرف «دانستن»^۳ است که در معیارهای مک‌ناتن آمده است. این تست با این قیده‌ها، اختلالات شخصیتی و احساسی را نیز در نظر می‌گیرد (Hall, 2009, pp. 226–228).

۲. ملاک‌های اختلالات روانی کاهش‌دهنده مسئولیت کیفری

مفهوم «جنون» و اثر آن بر مسئولیت کیفری بزه‌کاران، هرچند همچنان در قوانین کیفری بسیاری از کشورها باقی است، اما در کنار آن با پیشرفت علوم روان‌شناختی و شناخت بیشتر و بهتر اختلالات و بیماری‌های روح و روان در دهه‌های اخیر، مفاهیم جدیدی وارد ادبیات حقوق جنایی شد به گونه‌ای که بسیاری از کشورها یا کلمه جنون را به کلی از قوانین کیفری خویش حذف کردند یا در کنار آن عباراتی نظیر «اختلالات روانی»، «ناهنجاری ذهنی» یا «نقصان ادراک و شعور» را به عنوان بخشی از عوامل مؤثر بر مسئولیت کیفری، اضافه کردند (به عنوان مثال، ر.ک. م ۱۴۵ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ایران؛ م ۹۰ کد جزای ۱۳۹۵ افغانستان؛ م ۲۳۳ قانون العقوبات لبنان؛ م ۲ قانون قتل عمد ۱۹۵۷ و م ۵۲ قانون بازپرسان و عدالت ۲۰۰۹ انگلستان؛ م ۱-۱۲۲ کد جزای فرانسه).

اکنون این سؤال پیش می‌آید که آیا تمام اختلالات روانی، موجب کاهش مسئولیت کیفری می‌شود؟ و اگر نه، از چه معیار یا معیارهایی برای تمایز اختلالات کاهش‌دهنده مسئولیت کیفری از اختلالات بی‌تأثیر در مسئولیت کیفری می‌توان استفاده کرد؟

یقیناً تمام اختلالات روانی و خلقی نمی‌تواند عذر و کاهش‌دهنده مسئولیت کیفری تلقی گردد. بیماری‌های روانی به طور سنتی به دو دسته «روان‌نژندی» (یا روان‌رنجوری)^۴ و «روان‌پریشی»^۵ تقسیم می‌شده است که بسته امروزه و در دسته‌بندی‌های جدیدتر، انواع بسیار متعددی از بیماری‌های روانی معرفی شده است. معمولاً بیماری‌های دسته اول، موجب بی‌سازمانی اساسی در شخصیت، فقدان بینش و قطع ارتباط با واقعیت نمی‌شود، بلکه اضطراب و سایر علائم احساسی اضطرابی را به همراه دارد و امروزه اغلب این بیماری‌ها تحت عنوان «اختلالات اضطرابی» دسته‌بندی می‌شود، اما روان‌پریش‌ها، علائم روانی بسیار حادتری دارند که عمدتاً مربوط به ادراک و ارتباط با واقعیت است؛ این بیماران معمولاً در کارکردهای اساسی ذهن و عقل، مانند فهم، درک و پردازش مفاهیم و احساسات، ناتوان بوده و دچار توهم، هذیان و به هم‌ریختگی اساسی در گفتار هستند (Vanden Bos, 2015, p. 862). با توجه به همین تفاوت، در متون حقوقی و روان‌شناسی عربی معمولاً به دسته اول «الأمراض النفسية» (بیماری‌های روانی) و به دسته دوم «الأمراض العقلية» یا «العاهاات العقلية»

1. Substantial
2. Appreciate
3. Know
4. Neurosis
5. Psychosis

(بیماری‌های عقلی) گفته می‌شود (یاسین، ۱۴۲۲، صص. ۲۳-۲۶). از این رو، بیماری‌های روانی که می‌تواند جنون محسوب شود عمدتاً در دسته دوم قرار دارد و در مقابل، بسیاری از اختلالات روانی دسته اول، به علت اینکه ارتباط شخص را با واقعیت قطع نمی‌کند و کنترل وی بر رفتارش را از بین نمی‌برد، اساساً تأثیری بر مسئولیت کیفری نمی‌تواند داشته باشد (غلامو، ۱۳۹۲، ص. ۱۶۵).

تنها واژه‌ای که در بعضی از روایات و متون فقهی اسلامی به معنای اختلالات روانی کمتر از جنون به کار رفته است، واژه «عته» است که به عقیده برخی به معنای «آفتی ذاتی است که موجب اختلال در عقل می‌شود و صاحبش دارای عقلی مختلط است؛ به این صورت که بعضی از کلامش شبیه عقلا است و بعضی از آن شبیه مجانین است» (عبدالرحمن، بی تا، ج. ۲، ص. ۴۷۳). باین حال، همان‌طور که در ادامه بحث خواهیم دید، هم معنای این واژه به لحاظ لغوی و اصطلاحی چندان مشخص نیست و هم ملاک‌های تحقق آن بر فرضی که به معنای اختلال جزئی مشاعر تلقی شود، دچار ابهام است.

قوانین کیفری آلمان و فرانسه و کشورهای اسلامی و عربی نیز در این مورد دچار ابهام و کلی‌گویی است و معیار مشخصی به دست نمی‌دهد؛ تقریباً تمام این قوانین از «نقصان ادراک یا اراده» به عنوان عامل کاهش مسئولیت کیفری سخن گفته است، اما در مورد کم و کیف این نقصان و شرایط آن، چیزی به دست نمی‌دهد و تعیین و تشخیص جزئیات را به سیستم قضایی واگذار کرده است. اما ماده ۵۲ قانون بازپرسان و عدالت انگلستان، مصوب ۲۰۰۹ (Coroners and Justice Act 2009)، که برای اصلاح ماده ۲ قانون قتل عمد این کشور، مصوب ۱۹۵۷ (Homicide act 1957)، وضع شده است، براساس یافته‌های جدید روان‌شناسی تنظیم شده و مفصل‌ترین و کامل‌ترین توضیح را در مورد اختلالات روانی کاهش‌دهنده مسئولیت کیفری در میان قوانینی که نگارنده دیده، ارائه کرده است. معیار مذکور هرچند در حقوق انگلستان اختصاص به جرم قتل دارد، اما می‌توان به‌طور کلی و در همه جرائم از این الگو استفاده کرد. طبق این معیار، اختلالات روانی یا به تعبیر این قانون، «اختلال در عملکرد ذهن» در صورتی موجب کاهش مسئولیت کیفری می‌شود که شرایط ذیل را داشته باشد:

الف. ناشی از وضعیت پزشکی شناخته‌شده‌ای باشد: این شرط در هیچ کدام از قوانین کشورهای دیگر که نگارنده مطالعه کرده، مطرح نشده است. همان‌طور که گفته شد، ناهنجاری‌های ذهنی ممکن است ناشی از اختلالات روانی یا آسیب‌ها و عوارض جسمانی باشد که بر ذهن و روان انسان تأثیر گذاشته است؛ تعبیر «وضعیت پزشکی» به جای اختلالات روانی و امثال آن، از آنجاکه شامل همه این موارد می‌شود، تعبیر مناسب‌تری است. از طرف دیگر، با مطالعات گسترده و عمیق به‌خصوص در چند دهه اخیر، تقریباً تمام اختلالات روانی مهم و دارای آثار قابل توجه بر ذهن و رفتار انسان، حداقل شناسایی و دسته‌بندی شده است، هرچند شناخت عوامل و زمینه‌های آن هنوز کار بسیار دارد. بنابراین، اگر مجرمی ادعای اختلال ذهنی و درخواست تخفیف مجازات دارد، باید وضعیت ذهنی و روانی وی در قالب یک یا چند مورد از اختلالات ذهنی شناسایی شده جای بگیرد تا بتوان هم نسبت به اصل اختلال ذهنی وی اطمینان حاصل کرد و جلوی نقش بازی کردن‌ها و تظاهرها را گرفت و هم درجه این اختلال و در نتیجه، میزان مسئولیت کیفری وی را تعیین نمود.

ب. توانایی متهم در درک ماهیت عمل خویش یا نادرست بودن آن یا کنترل بر رفتار خویش را مختل کند: این شرط، تقریباً همان ملاک رایج سنتی برای تشخیص جنون است که در تست مک‌ناتن و نیز قوانین تابع نظام رومی-ژرمنی و کشورهای اسلامی مطرح شده است، با این تفاوت که در این حالت، توانایی شخص نسبت به امور مذکور از بین نمی‌رود، بلکه به‌نحو اساسی مختل می‌شود. به نظر می‌رسد مقصود از «انجام قضاوت معقول» که در متن این ماده آمده، قضاوت و ارزیابی نسبت به نادرستی عمل خویش به لحاظ حقوقی و اخلاقی است.

ج. در ارتکاب جرم توسط متهم، سبب یا عاملی مهم محسوب شود: دوقید اخیر، در «راهنمای دستورالعمل‌های کمیسیون مجازات ایالات متحده» نیز آمده است (USSC Guidelines Manual, §5K2.13). در بسیاری مواقع وجود اختلال روانی در مجرم، هیچ نقشی در مجرمیت او ندارد. بسیاری از علائم بیماری‌های روانی مانند افسردگی، اضطراب و رفتارهای وسواسی گاهی در افراد سالم و عادی نیز مشاهده می‌شود (کیو، ۱۳۸۶، ص. ۷۹). گاهی یک اختلال روانی حتی ممکن است به انجام بهتر وظایف انسان کمک کند، مانند اینکه شخصی وسواسی برای یک وظیفه مستلزم دقت زیاد مانند حسابداری گماشته شود. آنچه در مسئله مسئولیت کیفری مهم است، وجود رابطه سببیت میان اختلال روانی و ارتکاب جرم است؛ به این معنی که بیماری روانی و ذهنی، سبب تام یا یکی از اسباب مهم ارتکاب جرم توسط شخص مبتلا به آن باشد.

تأثیر اختلالات روانی نزدیک به جنون بر نقصان مسئولیت کیفری

دیدگاه‌های فقه‌های شیعه و حنفی

دیدگاه مشهور

مشهور فقه‌های اسلامی با اینکه در امور مدنی به نظر می‌رسد نوعی اهلیت ناقص برای افراد ضعیف‌العقل در نظر گرفته‌اند، چنان‌که در باب حجر، فقه‌های حنفی شخص «معتوه» را هم‌رتبه صغیر ممیز دانسته و صلاحیت‌هایی برای او قائل شده‌اند (ر.ک. مجلة الاحکام العدلیة، م ۹۷۸)، اما در امور کیفری براساس احکام رایج و دیدگاه مشهور در فقه اسلامی، بیماری‌های روانی که به حد جنون نمی‌رسد، حداقل در حدود و قصاص، تأثیری بر مسئولیت کیفری ندارد (عوده، ۱۳۹۰، ج. ۱، ص. ۵۳۵؛ توفیق رضا، ۱۹۷۶، ص. ۱۰۲) و فقه‌های اسلامی با وجود اذعان بر مراتب مختلف عقل و تنوع و درجات مختلف سفاقت و اختلالات عقلی و ضمن تأکید بر اهمیت و تأثیر این مراتب در حسابرسی اعمال و پاداش و عقاب اخروی (نراقی، ۱۴۱۷، ص. ۵۱۹)، در چنین مواردی مسئولیت کیفری را همچنان برقرار می‌دانند (محسنی، ۱۳۸۲، ج. ۲، ص. ۲۵۶؛ نراقی، ۱۴۱۷، ص. ۵۱۹-۵۲۳؛ یاسین، ۱۴۲۲، ص. ۶۲).

توجه به این نکته نیز لازم است که هرچند مجنون در شریعت اسلامی مسئولیت کیفری ندارد، اگر به میزانی ادراک داشته باشد که بتوان برای مجازات‌های تأدیبی در او اثری متصور شد، تأدیب وی مانند اطفال ممیز، جایز خواهد بود، اما این حکم ارتباطی به مسئولیت کیفری نقصان یافته ندارد، زیرا این مجازات نه از باب مسئولیت کیفری ناقص برای افراد ناقص‌العقل، بلکه از باب تأدیب مجانین است (گلپایگانی، ۱۴۱۲، ج. ۱، ص. ۲۹۸).

دیدگاه‌های مؤید مسئولیت کیفری نقصان یافته در اثر اختلالات روانی

با وجود آنچه در توضیح دیدگاه مشهور فقها گفته شد، در سخنان بعضی از فقها در خلال مباحث مختلف می‌توان مواردی جزئی از توجه به مراتب مختلف اختلالات روانی و تأثیر آن بر مسئولیت کیفری مشاهده کرد. در اینجا به دو مورد از این نوع دیدگاه‌ها در میان فقهای شیعه و حنفی اشاره می‌شود.

الف. تخفیف مجازات زانی دارای جنون خفیف

با اینکه بسیاری از فقهای قدیم و عموم فقهای متأخر امامیه و تمام فقهای اهل سنت، مجنون و مجنونه را به کلی فاقد مسئولیت کیفری در همه جرائم از جمله در جرم زنا دانسته‌اند (مؤمن قمی، ۱۴۲۲، ص. ۱۹؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷، ج. ۱، صص. ۱۸۴-۱۸۶)، بعضی از فقهای شیعه مانند ابوالصلاح حلبی، سید ابن زهره و ابن فهد حلّی قائل به نوعی مسئولیت نقصان یافته برای زانی مجنون شده‌اند؛ به این صورت که گفته‌اند در صورتی که جنون وی خفیف باشد به گونه‌ای که بتواند قصد زنا کند، حتی اگر محصن باشد مجازاتش کاهش یافته و حد غیر محصن (صد ضربه شلاق) بر او جاری خواهد شد (ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۳، ص. ۴۰۶؛ ابن زهره حسینی حلبی، ۱۴۱۷، ص. ۴۲۴؛ ابن فهد حلّی اسدی، ۱۴۱۰، صص. ۳۹۸-۳۹۹).

اینکه چنین مجنونی بتواند قصد زنا کند، به این معنی است که اختلال روانی وی خفیف‌تر از حدی است که برای تحقق جنون مصطلح لازم است و به همین جهت، شاید اطلاق مجنون بر چنین افرادی از باب مسامحه در تعبیر باشد؛ زیرا هرچند توان عقلی چنین فردی به حدی نیست که بتواند قبح یا حرمت و جرم بودن این عمل را به خوبی افراد عاقل، درک کند، اما حداقل دو توانایی عقلی در وی وجود دارد که وی را از حد جنون با توجه به آنچه در تعریف آن گفته شد، خارج می‌کند:

۱. «اراده» وی به علت این اختلال روانی، زایل نمی‌شود و با قصد و اراده خویش، مرتکب جرم زنا می‌شود؛
۲. ماهیت عمل خویش را درک کرده و عمل «زنا» را از غیر آن تشخیص می‌دهد و به همین جهت، می‌تواند «قصد زنا» کند.

با اینکه فقهای مزبور به صراحت چنین فتوایی داده‌اند، اما منبع و دلیل این فتوا مشخص نیست و خود این فقها مستندی برای آن ذکر نکرده‌اند.

ب. قیاس «جنون و اختلالات روانی» به «صغر و مراتب رشد سنی»

با توجه به اعتبار گسترده قیاس در مذهب حنفی، بعضی از نویسندگان اهل سنت معتقدند می‌شود جنون و مراتب مختلف اختلالات عقلی را با صغر و مراحل رشد سنی قیاس کرده و به نوعی تخفیف در مجازات برای آن حتی در جرائم حدود و قصاص متصور شد؛ به این صورت که آن دسته از اختلالات عقلی که به کلی عقل و ادراک یا اختیار را زایل می‌کند یا به درجه‌ای از ضعف می‌رساند که در حکم جنون قرار می‌گیرد، مانند اطفال غیر ممیز فاقد مسئولیت کیفری و معاف از هرگونه مجازاتی دانسته شوند، اما انواعی از اختلالات روانی که فقط موجب ضعف ادراک یا اختیار انسان می‌شود، در حکم صغیر ممیز دانسته شود که به خاطر جرائم ارتكابی، مجازات می‌شود، اما نه از باب مسئولیت کیفری (مسئولیت کیفری اخلاقی)، بلکه به جهت تأدیب و اصلاح

(مسئولیت کیفری مبتنی بر فایده و مصلحت) (صفو، ۲۰۰۵، ص. ۳۰۴). ماده ۹۷۸ مجله الاحکام العدلیه نیز «معتوه» را البته در امور مدنی در حکم صبیّ ممیز قرار داده است.

طبیعی است با این استدلال قیاسی که در فقه حنفی کاملاً موجه و پذیرفته شده است، حدود و قصاص به سبب اختلالات روانی کمتر از جنون عیناً مانند صغیر ممیز، تبدیل به دیات و مجازات‌های تعزیری می‌شود.

ادله فقهی نقصان مسئولیت کیفری در اثر اختلالات روانی نزدیک به جنون

همان طور که از توضیحات گذشته روشن شد، دیدگاه غالب و رایج فقه‌های اسلامی، انحصار وضعیت روانی و عقلی انسان به جنون و عقل است؛ اگر معیارهای جنون در مجرمی وجود داشته باشد، به کلی مسئولیت کیفری از او ساقط است و در غیر این صورت، مسئولیت کیفری تام خواهد داشت. در این مبحث، به رغم دیدگاه مشهور، ادله‌ای محکم و غیر قابل اغماض از کتاب، سنت و عقل در تأیید نقصان مسئولیت کیفری در اثر اختلالات جزئی مشاعر، ارائه خواهیم کرد.

۱. قرآن کریم

دقت در آیات مبارکه قرآن کریم، حداقل دو اصل مهم به دست می‌دهد که می‌توان با تطبیق آن بر اشخاص ناقص العقل و بیماران روانی مادون جنون، مسئولیت کیفری نقصان یافته و متناسب با وضعیت و توانایی‌های فکری این گونه مجرمین را اثبات کرد.

الف. اصل تناسب توانایی و مسئولیت

عدالت از پایه‌های اساسی شریعت اسلامی بوده و به خصوص در مکتب عدلیه، عدل الهی جزو اصول دین نیز محسوب می‌شود. واضح است که تناسب مسئولیت کیفری و مجازات با توانایی فیزیکی و فکری شخص مجرم، از لوازم عدالت است و به همین جهت قرآن کریم در آیات متعدد بر این اصل تأکید ورزیده و می‌فرماید: «خداوند هیچ کس را، جز به اندازه توانایی‌اش، تکلیف نمی‌کند» (بقره: ۲۸۶). برخورداری انسان از عقل و شعور کافی برای اینکه ماهیت و آثار عمل خویش را به خوبی درک کند و نیز برخورداری از سلامت عقل و روان به اندازه‌ای که انسان را قادر سازد در موقعیت‌های جرم، بر هیجانات و تکانش‌های عصبی غلبه کرده و رفتار و گفتار خویش را هرچند با مشقت و تلاش زیاد در اختیار بگیرد و کنترل کند، بخشی از این توانایی است که قرآن کریم به آن اشاره می‌کند.

برخی استدلال کرده‌اند اختلالات روانی که قوه عاقله را به طور کامل درگیر نکرده و ارتباط انسان با واقعیت را قطع نمی‌کند و آثار واقعی بر ذهن و جسم انسان نیز ندارد، صرفاً تشدید و تهییج شهوات و هواهای نفسانی است که اثری بر مسئولیت کیفری مجرمین ندارد و نباید داشته باشد، زیرا وجود هواها و شهوات نفسانی در نوع انسان امری طبیعی است و نمی‌توان آن را عذری برای ارتکاب گناهان دانست، بلکه ایجاد و تقویت قوای معنوی در خویشتن برای کنترل و مقابله با آن، وظیفه هر انسانی است (یاسین، ۱۴۲۲، ص. ۶۴). اما همان طور که دانسته شد، بسیاری از اختلالات روانی صرفاً انحرافات خلقی و اضطرابات احساسی نیست، بلکه تأثیرات واقعی

و اساسی بر درک و فهم انسان و همچنین بر توانایی او در کنترل رفتار و گفتار خویش گذاشته و او را در وضعیت بسیار شکننده‌تر و عاجزتر نسبت به انسان‌های معمولی که دارای هواهای نفسانی و شهوات انسانی نیز هستند قرار می‌دهد. به نظر می‌رسد تحمیل مسئولیت کیفری تأم و مجازات بر چنین اشخاصی همسان با انسان‌های سالم و معمولی، با آیه شریفه مذکور و با روح و منطق حاکم بر نظام عدالت کیفری اسلام در تعارض است.

ب. نفی تکلیف از مستضعفان فکری

قرآن کریم در آیه ۹۸ سوره نساء، پس از توبیخ و وعده عذاب به کسانی که به بهانه استضعاف، کفر و نافرمانی خویش را توجیه می‌کنند درحالی‌که می‌توانستند با مهاجرت از شرایط استضعاف خلاص شوند، می‌فرماید: «إِلَّا الْمُسْتَضْعِفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا؛ مگر آن گروه از مردان و زنان و کودکان که ناتوان بودند و گریز و چاره‌ای برایشان میسر نبود و راهی (به نجات خود) نمی‌یافتند». شأن نزول و موضوع اصلی این آیه هرچند در مورد معذوریت کسانی است که توان هجرت ندارند، اما به گفته بعضی از مفسرین، مقصود از «لَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا» این است که راهی به سوی «حقیقت» نمی‌یابند و این نیافتن راه درست، ممکن است به‌خاطر ناتوانی از هجرت (و در نتیجه دوری از مراکز علم و تربیت و گرفتاری در جامعه آلوده و جهالت‌زده) باشد، همچنان‌که ممکن است به‌خاطر عدم درک و فهم یا به‌خاطر غفلت و عدم توجه باشد (طباطبائی، ۱۴۲۷، ج. ۳، ص. ۱۳۶). آلوسی در تفسیر این آیه می‌گوید مقصود از مردان و زنان مستضعف در این آیه، دو دسته از افراد هستند: یک: افرادی که به لحاظ درک و فهم، دارای استعداد بالایی هستند، اما به ازای قوت استعداد، قوای نفسانی و شهوانی و وهم و خیالاتشان نیز به قدری قوت یافته است که آن استعداد را تحت الشعاع قرار داده و قادر به درهم کوبیدن و کنترل این شهوات و خیالات در مسیر رسیدن به حقیقت نیستند و همچنان در اسارت عقاید باطل و قوای بدنی باقی می‌مانند (جمله «لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً» به این دسته اشاره دارد)؛ دوم: افرادی که به‌خاطر ضعف استعداد، از درک کمالات علمی و فهم سلوک معنوی عاجزند (آلوسی، ۱۴۱۵، ج. ۳، ص. ۱۲۶).

براساس تعدادی از روایات نیز مقصود از زنان و مردان «مستضعف» در این آیه، افرادی هستند که به لحاظ ضعف عقلی، مانند کودکان‌اند که قلم از آن‌ها برداشته شده است (کلینی، ۱۳۶۷، ج. ۲، صص. ۴۰۴-۴۰۵). هرچند این آیه و روایات ذیل آن در اصل مربوط به ایمان و کفر است، اما ملاکی که در این روایات آمده است (هر مرد و زنی که عقل آن‌ها چون عقل کودکان است، قلم - تکلیف - از آنان برداشته شده است) عام است و شامل هر نوع قلم تکلیف چه نسبت به امور اعتقادی و چه تکالیف عملی می‌شود.

همان‌طور که دانستیم، در شریعت اسلامی کودکان به دو دسته ممیز و غیر ممیز تقسیم شده و ممیز به کودکانی گفته می‌شود که فرق خوب و بد را اجمالاً متوجه می‌شوند (غدیری، ۱۴۱۸، ص. ۵۹۷) و از این‌رو، اجرای بعضی تعزیرات به‌عنوان تأدیب و تنبیه در مورد آن‌ها تجویز شده است، اما حدود و قصاص در هر صورت از همه کودکان ساقط است. اگر بخواهیم طبق مضمون روایات، مقایسه‌ای انجام دهیم، کودکان ممیز به لحاظ رشد عقلی شبیه مرتبه متوسط عقب‌ماندگان ذهنی هستند (صفو، ۲۰۰۵، ص. ۲۵۸).

با توجه به مطالب فوق، می‌توان چنین استدلال کرد:

(۱) طبق آیه ۹۸ سوره نساء و روایاتی که در تفسیر آن وارد شده است، مستضعفین که قلم تکلیف

از آن‌ها برداشته شده و در حکم اطفال قرار داده شده‌اند، شامل افراد بزرگسالی می‌شود که

به جهت ضعف عقلی، مانند اطفال‌اند؛

(۲) طبق احکام مسلم شریعت اسلامی، مسئولیت کیفری کامل (حدود و قصاص) از تمام

اطفال ساقط است، اما بعضی از اطفال (اطفال ممیز) دارای مراتب کاهش یافته‌ای از

مسئولیت کیفری بوده و از باب تأدیب، قابل مجازات‌اند.

(۳) پس طبق آیه مذکور و روایات ذیل آن، مسئولیت کیفری کامل (حدود و قصاص) از تمام

بیماران روانی که به جهت ضعف عقل، مانند اطفال‌اند (چه مجنون که در حکم اطفال غیر

ممیز است و چه کمتر از مجنون که در حکم اطفال ممیز است) ساقط است، اما بیماران

روانی و عقب‌ماندگان ذهنی کمتر از جنون، مانند اطفال ممیز دارای مرتبه‌ای ناقص از

مسئولیت کیفری بوده و از باب تأدیب، قابل مجازات‌اند.

۲. روایات

همان‌طور که گفتیم، فقها معیار تکلیف و ترتب مسئولیت کیفری را «کمال عقل» دانسته و مسئولیت کیفری را

از مجنون منتفی دانسته‌اند، اما در مورد اختلالات عقلی کمتر از جنون، استثنائی قائل نشده‌اند. باین‌حال اگر

در روایات تخصص کنیم، می‌بینیم به غیر از جنون، حالت‌های دیگری نیز مطرح شده که در حکم جنون و رافع

مسئولیت کیفری تام قلمداد شده است. از جمله این حالت‌ها «عته» است.

معنای «عته» و «معتوه» که اسم مفعول آن است هم در لغت، هم در لسان روایات و هم در اصطلاح فقها

مجمل و مردد است. در کتب لغت، «معتوه» هم به کسی گفته می‌شود که دچار آشفتگی در عقل شده اما به

حد جنون نرسیده است و هم معادل مجنون به کار رفته است (طریحی، ۱۴۱۶، ج ۶، ص ۳۵۲؛ ابن‌منظور،

۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۵۱۲). در روایات نیز درحالی که در بعضی از آن‌ها، معتوه به معنای مجنون و به جای آن

استفاده شده (ر.ک. صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۰۵؛ کلینی، ۱۳۶۷، ج ۶، ص ۱۲۵؛ حرّ عاملی، ۱۴۱۴،

ج ۲۹، ص ۹۰)، در بسیاری موارد نیز در کنار مجنون و به عنوان قسیم آن استعمال شده است (کلینی، ۱۳۶۷،

ج ۳، ص ۵۶۷ و ج ۶، ص ۱۲۶). فقها نیز در استعمال این کلمه از الگوی واحدی پیروی نکرده و در هر دو

معنی استعمال کرده‌اند (ر.ک. جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۸۰؛ محسنی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۷۲).

به نظر می‌رسد در لغت و همچنین در اصطلاح متشرعه حداقل در عصر معصومین (ع)، معتوه در هر دو معنا

استعمال می‌شده است و به همین جهت، در روایتی راوی از امام صادق (ع) در مورد صحت طلاق معتوه

می‌پرسد، امام (ع) از او می‌پرسد معتوه چیست؟ و او می‌گوید معتوه انسان احمقی است که عقلش از بین رفته

است (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۵۰۵).

با توجه به مطالب فوق، برای اثبات نقصان مسئولیت کیفری اشخاص مختل المشاعر کمتر از جنون می‌توان به روایت معتبر ذیل استناد کرد که از امام باقر (ع) نقل شده است: «امیرالمؤمنین (ع) جنایت شخص معتوه را چه عمد و چه غیرعمد، بر عهده عاقله‌اش [یعنی مانند جنایات صبی و مجنون، در حکم خطای محض] قرار می‌داد» (صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۴، ص. ۱۴۱؛ محسنی، ۱۴۳۷، ج. ۴، ص. ۸۲).

با در نظر گرفتن آنچه در تعریف عته و معتوه گفته شد، برای اثبات نقصان مسئولیت کیفری اشخاص مختل المشاعر کمتر از جنون با استناد به روایات فوق، می‌توان چنین استدلال کرد:

(۴) کلمه «معتوه» هم در لغت و هم در روایات و اصطلاح فقها، به دو معنی استعمال شده است؛ ۱. به معنای مجنون؛ ۲. به معنای کسی که دچار آشفتگی در عقل شده اما به حد جنون نرسیده است؛

(۵) در روایت فوق، شخص معتوه در حکم «صبی» دانسته شده است؛ همان‌طور که حدود و قصاص از صبی ساقط است، اما صبی ممیز دارای نوعی مسئولیت کیفری ناقص و قابل تعزیر و تأدیب است، معتوه نیز براساس این روایت، همین حکم را دارد؛

(۶) معلوم نیست مقصود از معتوه در این روایت، کدام معنی است و قریبه‌ای نیز وجود ندارد؛ (۷) با توجه به ابهامی که در معنای «عته» و «معتوه» و شبهه‌ای که در مورد شمول این روایت نسبت به معنای دوم معتوه (افراد مختل المشاعر کمتر از جنون) وجود دارد، با تمسک به اصول و قواعد حاکم بر شریعت اسلامی در باب حدود و قصاص مانند قاعده «درء» و «احتیاط در دماء و نفوس» می‌توان چنین نتیجه گرفت که روایت مذکور شامل این دسته از بیماران روانی نیز می‌شود و به حکم این روایت، این نوع بیماران روانی مانند اطفال ممیز، دارای مسئولیت کیفری ناقصه هستند.

عجیب است که صاحب جواهر، در کتاب طلاق، با استناد به اقوال لغویین و فقها اصرار دارد بر اینکه «معتوه» به معنای ناقص العقل و مانند سفیه است و با مجنون تفاوت دارد، اما در باب حدود و قصاص، بدون توجه به این تفاوت و روایات مربوط به معتوه، تنها مجنون را با استناد به اجماع و روایات از جمله همین روایت فوق‌الذکر، مرفوع القلم و فاقد مسئولیت کیفری دانسته و متعرض معتوه به معنای ناقص العقل نشده و درواقع آن را تابع احکام افراد عاقل و عادی دانسته است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۳۲، ص. ۷؛ ج. ۴۱، ص. ۲۷۴؛ ج. ۴۲، ص. ۱۷۷)، درحالی‌که هیچ دلیلی برای تفکیک میان ابواب مختلف فقهی در این خصوص وجود ندارد و هیچ کس نگفته است معنای معتوه در باب طلاق مثلاً متفاوت از ابواب حدود و قصاص است.

۳. قواعد عقلی و فقهی

الف. تنقیح مناط و قیاس اولویت نسبت به تصرفات مالی سفیه

تنقیح مناط یعنی «سرایت دادن حکم واقع‌ای به واقع‌ای دیگر به جهت یکی بودن مناط و ملاک آن» و قیاس اولویت عبارت است از «سرایت حکم از موضوعی به موضوع دیگر که مناط حکم در آن به نحو قوی‌تر وجود دارد» (جناتی شاهرودی، ۱۳۷۰، ص. ۳۰۰).

با استناد به صریح آیات قرآن کریم و روایات متعدد، تقریباً همه فقه‌های مذاهب اسلامی «رشد» را برای اهلیت تصرفات مالی که در آن احتمال سود و ضرر وجود دارد، لازم می‌دانند. فقه‌های شیعه و عموم فقه‌های حنفی (به جز شخص ابوحنیفه) معتقدند حجر شخص غیررشد از باب حمایت از وی به خاطر عدم رشد عقلی و احتمال ایراد ضرر مالی به وی در معاملات و تصرفات مالی است (سرخسی، ۱۴۰۶، ج. ۲۴، صص. ۱۵۷-۱۶۷). بنابراین، از طرفی از نظر فقه‌های شیعه و عموم فقه‌های حنفی به طور قطع و یقین، ملاک حکم مزبور حمایت از شخص غیررشد در برابر ضررهای مالی است و از طرف دیگر، تنقیح مناط را فقه‌های حنفی به طور مطلق و فقه‌های امامیه در صورتی که قطعی باشد، حجت دانسته‌اند (فاضلی بهسودی، ۱۳۸۲، ص. ۹۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۶۸). همچنین قیاس اولویت را فقه‌های شیعه در صورتی که اولویت به صورت قطعی ثابت شده باشد، حجت دانسته و در مسائل متعدد فقهی به آن استدلال کرده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۶۹). اکنون این سؤال مطرح می‌شود که آیا حمایت از شخص غیررشد در برابر ضررهای جانی ناشی از مسئولیت کیفری کامل و تحمل مجازات‌های فوق‌العاده سنگین حدی و قصاص، اهمیت و ضرورت کمتری دارد نسبت به ضررهای مالی ناشی از اهلیت مدنی چنین شخصی؟! به عبارت دیگر، اگر شخصی که به علت عدم رشد عقلی، قدرت تشخیص و رعایت مصلحت خویش در تصرفات مالی را ندارد، مورد حمایت شرع از طریق عدم اهلیت قرار می‌گیرد، چرا شخصی که به علت عدم رشد عقلی، به اندازه یک انسان رشد و معمولی توان درک و فهم ماهیت و آثار اعمال مجرمانه و غیر مشروع و نیز قابلیت و توان خویشتن‌داری در برابر چنین رفتارهایی را ندارد، از همان طریق عدم اهلیت کامل، مورد حمایت قرار نگیرد؟!

بنابراین، برای اثبات نقصان مسئولیت کیفری این دسته از بیماران روانی می‌توان چنین استدلال کرد:

(۱) تصرفات مالی اشخاص سفیه، به تصریح آیات قرآن کریم و به اتفاق فقه‌های اسلامی، اثری ندارد و از اعتبار ساقط است؛

(۲) مناط و ملاک عدم اعتبار تصرفات مالی سفیه، به اتفاق فقه‌های شیعه و از نظر جمهور فقه‌های حنفی به طور قطع و یقین، حمایت و محافظت از وی در برابر ضرر و زیان‌های مالی است؛

(۳) تنقیح مناط و قیاس اولویت از نظر فقه‌های حنفی به طور مطلق و از نظر فقه‌های شیعه در صورتی که مناط و اولویت، قطعی و یقینی باشد، حجت و معتبر است؛

(۴) همان گونه که شخص سفیه ممکن است در معاملات و تصرفات مالی به جهت عدم رشد عقلانی لازم، دچار اشتباه در تصمیم‌گیری، فریب و در نهایت، ضرر مالی شود، در ارتکاب جرم و گناه نیز ممکن است به همین جهت، دچار اشتباه، فریب و در نهایت ارتکاب جرم

شود که ضرری به مراتب مهم‌تر و شدیدتر از ضررهای مالی را متوجه خود مجرم، مجنی‌علیه و جامعه می‌کند.

بنابراین، اگر بیماری روانی به حدی باشد که بتوان آن را حداقل جزئی تأثیرگذار از علت ارتکاب جرم توسط شخص مبتلا به آن قلمداد کرد، با این تنقیح مناط و حتی به‌طریق‌اولی باید بتوان او را فاقد اهلیت کامل کیفری دانسته و رفتارهای مجرمانه او را حداقل برای مجازات‌های مرگبار و شدید حدی و قصاص، بدون اثر دانسته و مجازاتی خفیف و متناسب با میزان تقصیر و درکش برای او تعیین کرد.

ب. قاعده درء

قاعده «درء» از جمله قواعد مسلم و مورد اتفاق فقهای مذاهب اسلامی است و به‌رغم مستند روایی نه‌چندان محکم آن، فقهای تقریباً همه مذاهب اسلامی (به‌جز فقهای ظاهری) بر پذیرش آن اتفاق نظر داشته و در ابواب حدود و بعضاً قصاص به آن استناد کرده‌اند (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۱، صص. ۱۷۳-۱۷۶؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷، ج. ۱، ص. ۸۶). مفاد این قاعده اجمالاً این است که در مواردی که وقوع جرم یا انتساب آن به متهم یا اهلیت و مسئولیت کیفری وی مورد تردید باشد، مجازات ساقط است. این قاعده شبیه قاعده تفسیر قوانین کیفری به‌نفع متهم است (زجیلی، ۲۰۰۸، ص. ۳۱۶). محتوای این قاعده با عبارات مختلف که همگی معنای فوق را می‌رساند، در روایات مختلف عامه و خاصه بیان شده است (ر.ک. صدوق، ۱۴۱۳، ج. ۴، ص. ۷۴؛ همو، ۱۴۱۵، ص. ۴۳۷؛ ترمذی، ۱۴۰۳، ج. ۲، ص. ۴۳۹).

کلمه «درء» در لغت به‌معنای دفع (جوهری، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۴۸) و «شبهه» به‌معنای مشتبه شدن چیزی به چیز دیگر است (جوهری، ۱۴۱۰، ج. ۶، ص. ۲۲۳۷). فقها نیز شبهه را ناظر به همان معنای لغوی، به «أمارای که مفید ظنّ اما خلاف واقع است» (احسائی، ۱۴۱۰، ص. ۱۴۱) یا «چیزی که به نظر می‌رسد وجود دارد ولی وجود ندارد» (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷، ج. ۱، ص. ۹۱) تعریف کرده‌اند. برای روشن شدن استدلال به این قاعده، چند مسئله مهم در رابطه با آن مطرح است که باید به‌صورت خلاصه بررسی شود:

مقصود از شبهات

نخستین پرسشی که مطرح می‌شود این است که این قاعده شامل کدام دسته از شبهات می‌شود؛ شبهات موضوعیه یا حکمیه؟ شبهاتی که برای متهم ایجاد می‌شود یا برای قانون‌گذار، حاکم و قاضی؟ هرچند در مورد شمول این قاعده نسبت به جاهل مقصر، فقها اختلاف نظر دارند، اما در شبهات موضوعیه و نیز شبهات حکمیه بدون تقصیر، بالاتفاق این قاعده جاری می‌شود (موسوی خویی، ۱۴۲۸، ج. ۴۱، ص. ۲۰۶؛ بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۱۷۹).

آنچه گفته شد مربوط به شبهه‌ای است که برای خود متهم ایجاد می‌شود. شبهاتی که برای حاکم و قانون‌گذار نسبت به جرم و متهم پیش می‌آید نیز به هر شکلی که باشد، مورد اجرای این قاعده است. بنابراین، اگر معلوم نشود که متهم از روی اختیار، مرتکب جرم حدی شده است یا از روی اکراه یا اضطرار یا اگر برای

قاضی معلوم نشود که زنی که متهم با وی مرتکب زنا شده، اجنبیه است یا همسر وی، حد ساقط می‌شود (حسینی شیرازی، ۱۴۰۷، صص. ۹۶-۹۷؛ معرفت، بی‌تا، صص. ۳۹۰-۳۹۳). از این رو، اگر حاکم در اهلیت کیفری متهم مثلاً به جهت تردید در دخالت رشد کیفری در اهلیت وی، تردید و شبهه داشته باشد، این شبهه مشمول قاعده درء خواهد بود و حاکم یا قانون‌گذار، باید با استناد به این شبهه، حدود و قصاص را از مجرم ساقط و آن را با مجازات خفیف‌تر تعزیری و تأدیبی، جایگزین کند.

قلمرو قاعده

مسئله دوم این است که دامنه شمول این قاعده تا چه اندازه است و آیا اختصاص به حدود به معنای خاص آن دارد یا شامل سایر مجازات‌ها به خصوص قصاص هم می‌شود؟ هرچند برخی از فقها، قصاص را مجرای این قاعده ندانسته‌اند (معرفت، بی‌تا، ص. ۳۹۵؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۷، ج. ۱، ص. ۹۶)، اما غالب فقها این قاعده را در قصاص نیز جاری دانسته‌اند، به این دلیل که کلمه حد شامل هر نوع مجازاتی می‌شود و هیچ دلیلی بر اختصاص آن به حدود به معنای خاص آن وجود ندارد و به همین جهت، فقهای شیعه در موارد مختلفی از باب قصاص، این قاعده را جاری کرده‌اند (ر.ک. بجنوردی، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۱۸۴؛ حلی، ۱۴۱۲، ج. ۱۵، ص. ۱۹۹؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج. ۳، ص. ۳۴۳؛ مرعشی نجفی، بی‌تا، ص. ۶۱).

فقهای حنفی نیز قاعده درء را علاوه بر حدود، در قصاص نیز جاری می‌دانند، به همین جهت، از دیدگاه ابوحنیفه قتل با اشیاء غیر بُرنده به علت وجود شبهه، قتل عمد محسوب نمی‌شود و قصاص ندارد (زحیلی، ۲۰۰۸، ص. ۳۱۶).

نتیجه و تقریب استدلال

با توجه به توضیحات فوق، برای اثبات نقصان مسئولیت کیفری در مورد اشخاص ضعیف‌العقل می‌توان به این شکل به قاعده درء استدلال کرد:

(۱) قاعده درء شامل مواردی که حاکم و قانون‌گذار در اهلیت و مسئولیت کیفری متهم به جهت

اختلاف فتاوا، ابهام و اختلاف در ادله و مانند آن، شبهه و تردید دارد هم می‌شود؛

(۲) قاعده مذکور شامل حدود به اتفاق مذاهب اسلامی و شامل قصاص به اتفاق فقهای حنفی

و به نظر غالب فقهای شیعه می‌شود؛

(۳) از ادله متعدد عقلی و نقلی نفی مسئولیت کیفری کامل از مجرمین ناقص‌العقل و بیمار

روانی کمتر از جنون، حداقل تردید و شبهه نسبت به مشروعیت اجرای حدود و قصاص بر

این دسته از مجرمین ایجاد می‌شود؛

(۴) هرچند محل نزاع در مسئله مسئولیت کیفری نقصان یافته، مقام ثبوت است و قاعده درء

مربوط به مقام اثبات می‌شود، اما ما موظف به کشف حکم ظاهری هستیم و حکم ظاهری

در رابطه با مسئولیت کیفری افراد بالغ غیررشدید، با توجه به نکات فوق، از همین قاعده قابل استنباط است.

بنابراین، حتی اگر سایر ادله مورد پذیرش قرار نگیرد، به حکم قاعده درء، مسئولیت کیفری تام (حدود و قصاص) از بیماران روانی کمتر از جنون در صورتی که این بیماری در ارتکاب جرم مؤثر بوده و شخص مبتلا به آن را به لحاظ توان ادراک و کنترل بر رفتار خویش، در حدّ ضعیف‌تر از نوع اشخاص عادی قرار می‌دهد، باید ساقط گردیده و با توجه به تأکید معصومین (ع) بر تعطیل نشدن حدود الهی به معنای عام آن و آنچه در مورد تأدیب و تعزیر اطفال و مجانین گفته شد، می‌توان برای این مجرمین نوعی مسئولیت کیفری نقصان‌یافته نظیر اطفال ممیز قائل شد و در صورت ارتکاب جرائم مستوجب حدّ یا قصاص، آن‌ها را تعزیر و تأدیب کرد.

ج. احتیاط در دماء و نفوس

لزوم رعایت احتیاط در مواردی که با زندگی و جان انسان‌ها مرتبط است، یکی از اصول مسلم و قطعی در شریعت اسلامی است و فقها در موارد متعدد در چنین مسائلی، در مقام شک و تردید و تعارض یا ابهام ادله، جانب احتمالی را می‌گیرند که مطابق احتیاط بوده و جان‌های بیشتری را حفظ کند (ر.ک. محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۳، ص ۸۹).

از ادله عقلی و نقلی مذکور روشن شد که حداقل در مشروعیت اجرای حدود و قصاص بر بیماران روانی کمتر از جنون، شبهه وجود دارد. از این رو، در مسئله مورد بحث با توجه به شبهه و تردیدهای جدی موجود، باید حکم به عدم اجرای حدود و قصاص و تبدیل آن به مجازات‌های تعزیری کرد.

نتیجه‌گیری

بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد هرچند دیدگاه مشهور قریب به اتفاق فقهای شیعه و حنفی در باب اختلالات روانی (مانند سایر عوارض اهلیت کیفری)، دایر بین مسئولیت کیفری کامل و نفی کامل مسئولیت کیفری بوده و تنها جنون را به عنوان آفت عقلی سالب مسئولیت کیفری به رسمیت شناخته و اختلالات عقلی کمتر از حد جنون را در این مورد مؤثر ندانسته‌اند، اما دیدگاه‌های غیر مشهوری (مانند آنچه از برخی فقهای شیعه در باب زنای مجنون و قیاس شخص ناقص‌العقل به صغیر ممیز توسط بعضی از فقهای حنفی نقل شد) نیز وجود دارد که در مواردی، نوعی مسئولیت کیفری نقصان‌یافته را تأیید می‌کند.

ادله ارائه‌شده در این پژوهش هرچند همگی در یک درجه قرار ندارد؛ برخی ناظر به مقام ثبوت است و برخی مربوط به مقام اثبات؛ برخی مربوط به احکام اولیه واقعی است، برخی مربوط به احکام ظاهری و برخی مربوط به احکام ثانوی، اما آنچه مهم و هدف این پژوهش بوده، تعیین تکلیف قانون‌گذاران، قضات و مکلفین در مقام عمل است، چه از باب احکام واقعی باشد، چه احکام ظاهری و چه حتی احکام ثانوی. از این منظر، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد گذشته از دیدگاه‌های فقها، با عنایت به تأثیر غیرقابل‌انکار بسیاری از اختلالات و بیماری‌های روان و ذهن بر ادراک و نیز اراده مبتلایان، با توجه به ادله متعدد و محکم از منابع اصلی شریعت اسلامی، یعنی کتاب، سنت و عقل، پاسخ پرسش اصلی مطرح در مقدمه این پژوهش مثبت بوده و باید

«مسئولیت کیفری نقصان یافته» را در موارد اختلال روانی کمتر از جنون در صورتی که بیماری قابل احراز بوده و توانایی متهم بر درک ماهیت عمل خویش یا نادرست بودن آن یا کنترل بر رفتار خویش را مختل کند و در ارتکاب جرم توسط وی تأثیر اساسی داشته و سببی مهم محسوب شود، اثبات کرد.

علاوه بر اختلالات روانی که موضوع این پژوهش است و عدم رشد کیفری که در پژوهش‌های متعددی مورد بررسی قرار گرفته و وارد قانون مجازات اسلامی نیز شده است، عوامل دیگری مانند اکراه و اضطرار ناقص، دفاع مشروع غیر متناسب و تحریک نیز ممکن است ادراک یا اختیار انسان را دچار اختلال و نقصان کرده و مستلزم نقصان مسئولیت کیفری باشد. پیشنهاد می‌شود مسئله نقصان مسئولیت کیفری در موضوعات مذکور نیز در پژوهش یا پژوهش‌هایی مستقل، بررسی و مطالعه شود.

همچنین با توجه به نتایج این پژوهش، پیشنهاد می‌شود در قوانین کیفری در کنار عوامل رافع مسئولیت کیفری، بابتی تحت عنوان «عوامل نقصان مسئولیت کیفری» نیز پیش‌بینی و تمام عوامل مؤثر در نقصان مسئولیت کیفری از جمله اختلالات روانی با شرایط مذکور در این تحقیق، در آن گنجانده شود.

منابع

قرآن کریم.

- ألوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن زهرة حسینی حلی، سید حمزه بن علی. (۱۴۱۷ق). غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع. قم: مؤسسة الامام الصادق.
- ابن فهد حلی اسدی، جمال الدین احمد بن محمد. (۱۴۱۰ق). المقتصر فی شرح المختصر. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة.
- ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (الطبعة الثالثة). بیروت: دارالفکر.
- ابوالصلاح حلی، تقی الدین بن نجم الدین. (۱۴۰۳ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: مکتبة الامام امیرالمؤمنین علی علیه السلام.
- احسائی، محمد بن علی بن ابی جمهور. (۱۴۱۰ق). أقطاب فقهیة علی مذهب إمامیة. قم: مکتبة آية الله المرعشی النجفی.
- بجنوردی، سید محمدحسن. (۱۳۷۷). قواعد فقهیة. قم: الهادی.
- ترمذی، ابو عیسی محمد بن عیسی سوره. (۱۴۰۳ق). جامع صحیح (سنن ترمذی) (الطبعة الثانية). بیروت: دارالفکر.
- توفیق رضا، حسین. (۱۹۷۶). المسئولية الجنائية بین الشريعة الاسلامیة و التشريعات الوضعیة. نشرة جنائیة قومیة، ۱۹(۲-۱).
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۸). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (چاپ اول). تهران: گنج دانش.
- جمعی از پژوهشگران. (۱۴۲۶ق). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام (چاپ اول). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.
- جناتی شاهرودی، محمدابراهیم. (۱۳۷۰). منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی (چاپ اول). تهران: کیان.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ق). صحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دارالعلم للملایین.
- حر عاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعة (الطبعة الثانية). قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- حسینی زبیدی واسطی، سید محمد مرتضی. (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر.
- حسینی شیرازی، سید محمد. (۱۴۰۷ق). فقه. قم: مؤسسة الفكر الاسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۲ق). منتهی المطلب فی تحقیق مذهب. مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة.
- سرخسی، شمس الدین. (۱۴۰۶ق). مبسوط. بیروت: دار المعرفة.
- صدوق، ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه (الطبعة الثانية). قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
- صفو، نوفل علی عبدالله. (۲۰۰۵). التخلف العقلي وأثره في مسؤولية جنائية (دراسة مقارنة). رافذین لحقوق، ۱۰(۲۶).
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۲۷ق). تفسیر البیان فی الموافقة بین الحديث و القرآن. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین. (۱۴۱۶ق). مجمع البحرین (الطبعة الثالثة). طهران: مرتضوی.
- عبدالرحمن، محمود. (بی تا). معجم المصطلحات و الألفاظ الفقهیة. بی جا: بی نا.
- عوده، عبدالقادر. (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی حقوق جزای اسلامی و قوانین عرفی (حسن فرهودی نیا، مترجم: چاپ اول). تهران: یادآوران.
- غدیری، عبدالله عیسی ابراهیم. (۱۴۱۸ق). قاموس الجامع للمصطلحات الفقهیة. بیروت: دارالمحجة البيضاء.
- غلاملو، جمشید. (۱۳۹۲). قاتل سریالی، بیمار روانی مسئول: جستاری در سیاست کیفری ناظر به قتل های سریالی.
- فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۲(۳).
- فاضلی بهسودی، محمد باقر. (۱۳۸۲). قواعد و فروق. قم: دار التفسیر.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب. (۱۳۶۷). کافی (الطبعة الثالثة). طهران: دار الکتب الاسلامیة.

- کیو، سوزان. (۱۳۸۶). طبقه‌بندی و تشخیص بیماری‌های روانی (محمد خدایاری فرد و غلامرضا جعفری کندوان، مترجمان؛ چاپ اول). تهران: دانشگاه تهران.
- گلپایگانی، سید محمدرضا. (۱۴۱۲ق). در المنصود فی أحكام الحدود (تقریر علی الکریمی الجهرمی؛ الطبعة الاولى). قم: دار القرآن الکریم.
- مجلة أحكام عدلیة. (بی‌تا). کراچی: کارخانه تجارت کتب.
- محسنی، محمد آصف. (۱۳۸۲). فقه و مسائل طبیة. قم: بوستان کتاب.
- محسنی، محمد آصف. (۱۴۳۷ق). معجم أحادیث معتبرة (الطبعة الثانية). قم: دار النشر الأديان.
- محقق اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: جامعة المدرسين فی الحوزة العلمیة فی قم المقدسة.
- مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین. (بی‌تا). سرقة علی ضوء القرآن و السنة. قم: مكتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی.
- معرفت، محمد هادی. (بی‌تا). تعلیق و تحقیق عن أمهات مسائل قضاء. قم: بی‌جا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). موسوعة فقه اسلامی مقارن. قم: دار النشر الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۷ق). فتاوی جدیدة (الطبعة الثانية). قم: مدرسة الامام علی بن أبی طالب علیه السلام.
- موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم. (۱۴۲۷ق). فقه حدود و تعزیرات (الطبعة الثانية). قم: جامعة المفید.
- موسوی خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۸ق). مبانى تکملة المنهاج (موسوعة الامام الخوئی، ج ۴۱ و ۴۲) (الطبعة الثالثة). قم: مؤسسة إحياء آثار الامام الخوئی.
- مؤمن قمی، محمد. (۱۴۲۲ق). مبانى تحرير الوسیلة: کتاب الحدود. قم: مؤسسة تنظیم و نشر آثار الامام الخمینی.
- نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). جواهر کلام فی شرح شرائع الاسلام (الطبعة السابعة). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۷ق). عوائد الايام فی بیان قواعد الأحکام. قم: مکتب الإعلام الاسلامی.
- هاشمی، سید حسین. (۱۳۸۳). دختران؛ سن رشد و مسئولیت کیفری. نشریه مطالعات راهبردی زنان، (۲۳).
- یاسین، محمد نعیم. (۱۴۲۲ق). أثر الأمراض النفسیة و العقلیة علی المسئولیة الجنائیة. مجلة الشریعة و القانون، ۱۶.
- قانون عقوبات مصری. (۱۹۳۷).
- قانون عقوبات لبنانی. (۱۹۴۳).
- قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۲).
- کد جزای افغانستان. (۱۳۹۵).

References

- The Holy Qur'ān.*
 Ālūsī, Maḥmūd ibn 'Abd Allāh. (1415 AH [1994/1995 CE]). *Rūḥ al-ma'ānī fī tafsīr al-Qur'ān al-'azīm wa-al-sab' al-mathānī*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. (in Arabic)
- Ibn Zuhrah al-Ḥusaynī al-Ḥillī, Sayyid Ḥamzah ibn 'Alī. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Ghunyat al-nuzū' ilā 'ilmay al-uṣūl wa-al-furū'*. Qom: Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq. (in Arabic)
- Ibn Fahd al-Ḥillī al-Asadī, Jamāl al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Al-Muqtaṣar fī sharḥ al-Mukhtaṣar*. Mashhad: Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyyah. (in Arabic)

- Ibn Manzūr, Jamāl al-Dīn Muḥammad ibn Mukarram. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Lisān al-‘Arab* (3rd ed.). Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥillī, Taqī al-Dīn ibn Najm al-Dīn. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Al-Kāfi fī al-fiqh*. Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mu‘minīn ‘Alī (‘a). (in Arabic)
- Aḥsā’ī, Muḥammad ibn ‘Alī ibn Abī Jumhūr. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Aqtāb fiqhīyyah ‘alā madhhab al-Imāmiyyah*. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar‘ashī al-Najafī. (in Arabic)
- Bujnūrdī, Sayyid Muḥammad Ḥasan. (1377 SH [1998/1999 CE]). *Qawā‘id-i fiqhīyyah*. Qom: Al-Hādī. (in Arabic)
- Tirmidhī, Abū ‘Isā Muḥammad ibn ‘Isā Sawrah. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Al-Jāmi‘ al-ṣaḥīḥ (Sunan al-Tirmidhī)* (2nd ed.). Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Tawfiq Ridā, Ḥusayn. (1976 CE). Al-Mas‘ūliyyah al-jinā‘iyyah bayna al-sharī‘ah al-Islāmiyyah wa-al-tashrī‘āt al-waḍ‘iyyah. *Nashrah Jinā‘iyyah Qawmiyyah*, 19(1–2). (in Arabic)
- Ja‘farī Langarūdī, Muḥammad Ja‘far. (1378 SH [1999/2000 CE]). *Mabsūṭ dar tirmīnūlūzhī-yi huqūq* [Extensive legal terminology] (1st ed.). Tehran: Ganj-i Dānish. (in Persian)
- Jam‘ī az Pizhūhishgarān. (1426 AH [2005/2006 CE]). *Farhang-i fiqh muṭābiq-i madhhab-i Ahl-i Bayt ‘alayhim al-salām* (1st ed.). Qom: Mu‘assasah-‘i Dā‘irat al-Ma‘ārif-i Fiqh-i Islāmī bar Madhhab-i Ahl-i Bayt (‘a). (in Persian)
- Jannāṭī Shāhrūdī, Muḥammad Ibrāhīm. (1370 SH [1991/1992 CE]). *Manābī‘-i ijtihād az dīdgāh-i madhāhib-i Islāmī* (1st ed.). Tehran: Kiyān. (in Persian)
- Jawharī, Ismā‘īl ibn Hammād. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-lughah wa-ṣiḥāḥ al-‘Arabiyyah*. Beirut: Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn. (in Arabic)
- Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Wasā‘il al-Shī‘ah* (2nd ed.). Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a) li-lḥyā‘ al-Turāth. (in Arabic)
- Ḥusaynī Zubaydī Wāsiṭī, Sayyid Muḥammad Murtaḍā. (1414 AH [1993/1994 CE]). *Tāj al-‘arūs min jawāhir al-qāmūs*. Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic)
- Ḥusaynī Shīrāzī, Sayyid Muḥammad. (1407 AH [1986/1987 CE]). *Al-Fiqh*. Qom: Mu‘assasat al-Fikr al-Islāmī. (in Arabic)
- Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf ibn Muṭahhar. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Muntahā al-maṭlab fī taḥqīq al-madhhab*. Mashhad: Majma‘ al-Buḥūth al-Islāmiyyah. (in Arabic)
- Sarakhsī, Shams al-Dīn. (1406 AH [1985/1986 CE]). *Al-Mabsūṭ*. Beirut: Dār al-Ma‘rifah. (in Arabic)
- Ṣadūq, Abū Ja‘far Muḥammad ibn ‘Alī ibn Bābawayh. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Man lā yaḥḍuruḥu al-faqīh* (2nd ed.). Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī. (in Arabic)
- Ṣafū, Nawfal ‘Alī ‘Abd Allāh. (2005 CE). Al-Takhalluf al-‘aqlī wa-atharuhu fī al-mas‘ūliyyah al-jinā‘iyyah (dirāsah muqāranah). *Rāfidayn lil-Huqūq*, 10(26). (in Arabic)
- Ṭabāṭabā‘ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1427 AH [2006/2007 CE]). *Tafsīr al-bayān fī al-muwāfaqah bayna al-ḥadīth wa-al-Qur‘ān*. Beirut: Dār al-Ta‘āruṭ lil-Maṭbū‘āt. (in Arabic)
- Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. (1416 AH [1995/1996 CE]). *Majma‘ al-baḥrayn* (3rd ed.). Tehran: Murtaḍawī. (in Arabic)
- ‘Abd al-Raḥmān, Maḥmūd. (n.d.). *Mu‘jam al-muṣṭalahāt wa-al-alfāz al-fiqhiyyah*. n.p.: [n.p.]. (in Arabic)

- ‘Awdah, ‘Abd al-Qādir. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Barrasī-yi taṭbīqī-yi ḥuqūq-i jazā-yi Islāmī va qavānīn-i ‘urfī* [A comparative study of Islamic criminal law and secular laws] (H. Farhūdī-Niyā, Trans.; 1st ed.). Tehran: Yādāvarān. (in Persian)
- Ghadīrī, ‘Abd Allāh ‘Īsā Ibrāhīm. (1418 AH [1997/1998 CE]). *Al-Qāmūs al-jāmi‘ lil-muṣṭalaḥāt al-fiqhiyyah*. Beirut: Dār al-Maḥajjah al-Baydā’. (in Arabic)
- Ghulāmlū, Jamshīd. (1392 SH [2013/2014 CE]). Qātil-i siryalī, bīmār-i ravānī-yi mas’ūl; justārī dar siyāsāt-i kayfarī-yi nāzīr bih qatl-hā-yi siryalī [Serial killer, responsible mentally ill patient: An essay on criminal policy regarding serial killings]. *Faṣṭnāmah-i Pizhūhish-i Ḥuqūq-i Kayfarī*, 2(3). (in Persian)
- Fāḍilī Bihsūdī, Muḥammad Bāqir. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Qawā‘id wa furūq*. Qom: Dār al-Tafsīr. (in Persian)
- Kulaynī, Abū Ja‘far Muḥammad ibn Ya‘qūb. (1367 SH [1988/1989 CE]). *Al-Kāfī* (3rd ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Arabic)
- Kiyū, Sūzān [Cave, Susan]. (1386 SH [2007/2008 CE]). *Ṭabaqah-bandī va tashkḥīṣ-i bīmārī-hā-yi ravānī* [Classification and diagnosis of psychological disorders] (M. Khudāyārī-Fard & Gh. Ja‘farī Kandavān, Trans.; 1st ed.). Tehran: Dānishgāh-i Tihirān. (in Persian)
- Gulpāyigānī, Sayyid Muḥammad Riḍā. (1412 AH [1991/1992 CE]). *Al-Durr al-maṇḍūd fī aḥkām al-ḥudūd* (‘A. al-Karīmī al-Jahrūmī, Ed.; 1st ed.). Qom: Dār al-Qur‘ān al-Karīm. (in Arabic)
- Majallat al-aḥkām al-‘adliyyah*. (n.d.). Karachi: Kārkhānah-‘i Tijārat-i Kutub. (in Arabic)
- Muḥsinī, Muḥammad Āṣif. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Al-Fiqh wa-al-masā‘il al-ṭibbiyyah*. Qom: Būstān-i Kitāb. (in Arabic)
- Muḥsinī, Muḥammad Āṣif. (1437 AH [2015/2016 CE]). *Mu‘jam al-aḥādīth al-mu‘tabarah* (2nd ed.). Qom: Dār al-Nashr al-Adyān. (in Arabic)
- Muḥaqqiq al-Ardabīlī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Majma‘ al-fā‘idah wa-al-burhān fī sharḥ Irshād al-adhhān*. Qom: Jāmi‘at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-‘Ilmiyyah fī Qum al-Muqaddasah. (in Arabic)
- Mar‘ashī Najafī, Sayyid Shihāb al-Dīn. (n.d.). *Al-Sariqah ‘alā ḍaw‘ al-Qur‘ān wa-al-Sunnah*. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-‘Uzmā al-Mar‘ashī al-Najafī. (in Arabic)
- Ma‘rifat, Muḥammad Hādī. (n.d.). *Ta‘līq wa-taḥqīq ‘an ummahāt masā‘il al-qadā’*. Qom: n.p. (in Arabic)
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Mawsū‘at al-fiqh al-Islāmī al-muqāran*. Qom: Dār al-Nashr al-Imām ‘Alī ibn Abī Ṭālib (‘a). (in Arabic)
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1427 AH [2006/2007 CE]). *Fatāwā jadīdah* (2nd ed.). Qom: Madrasat al-Imām ‘Alī ibn Abī Ṭālib (‘a). (in Arabic)
- Mūsawī Ardabīlī, Sayyid ‘Abd al-Karīm. (1427 AH [2006/2007 CE]). *Fiqh al-ḥudūd wa-al-ta‘zīrāt* (2nd ed.). Qom: Jāmi‘at al-Mufīd. (in Arabic)
- Mūsawī Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim. (1428 AH [2007/2008 CE]). *Mabānī takmilat al-minḥāj (Mawsū‘at al-Imām al-Khū‘ī, vols. 41–42)* (3rd ed.). Qom: Mu‘assasat Iḥyā’ Āthār al-Imām al-Khū‘ī. (in Arabic)
- Mu‘min Qumī, Muḥammad. (1422 AH [2001/2002 CE]). *Mabānī Taḥrīr al-wasīlah: Kitāb al-ḥudūd*. Qom: Mu‘assasat Tanzīm wa-Nashr Āthār al-Imām al-Khumaynī. (in Arabic)
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH [1983/1984 CE]). *Jawāhir al-kalām fī sharḥ Sharā‘i‘ al-Islām* (7th ed.). Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)

- Narāqī, Aḥmad ibn Muḥammad Maḥdī. (1417 AH [1996/1997 CE]). *‘Awā’id al-ayyām fi bayān qawā’id al-aḥkām*. Qom: Maktab al-I‘lām al-Islāmī. (in Arabic)
- Hāshimī, Sayyid Ḥusayn. (1383 SH [2004/2005 CE]). Dukhtarān; sinn-i rushd va mas’ūliyyat-i kayfarī [Girls; the age of maturity and criminal responsibility]. *Nashriyyah-i Muṭāla‘āt-i Rāhbardī-yi Zanān*, (23). (in Persian)
- Yāsīn, Muḥammad Na‘īm. (1422 AH [2001/2002 CE]). Athar al-amrāḍ al-nafsiyyah wa-al-‘aqliyyah ‘alā al-mas’ūliyyah al-jinā’iyyah. *Majallat al-Sharī‘ah wa-al-Qānūn*, 16. (in Arabic)
- Qānūn al-‘uqūbāt al-Miṣrī* [Egyptian Penal Code]. (1937 CE). (in Arabic)
- Qānūn al-‘uqūbāt al-Lubnānī* [Lebanese Penal Code]. (1943 CE). (in Arabic)
- Qānūn-i mujāzāt-i Islāmī-yi Jumhūrī-yi Islāmī-yi Īrān* [Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran]. (1392 SH [2013/2014 CE]). (in Persian)
- Kud-i jazā-yi Afghānistān* [Penal Code of Afghanistan]. (1395 SH [2016/2017 CE]). (in Persian)
- Coroners and Justice Act 2009 (UK).
- French Penal Code (English translated).
- German Penal Code (English translated).
- Hall, D. E. (2009). *Criminal law and procedure* (5th ed.). New York: Delmar Cengage Learning.
- Homicide Act 1957 (UK).
- Model Penal Code. (1962). USA.
- Oxford dictionary of law* (5th ed.). (2003). E. A. Martin (Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Samaha, J. (2011). *Criminal law* (10th ed.). Wadsworth, Cengage Learning.
- United States Sentencing Commission. (n.d.). *Guidelines manual*.
- VandenBos, G. R. (Ed.). (2015). *APA dictionary of psychology* (2nd ed.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14646-000>